

Hrvoje Potrebica

UDK: 902.2(497.5-37 Požega)
Pregledni članak
Rukopis prihvaćen za tisak: 15.2.2012.

POŽEŠKA KOTLINA – EUROPSKO KULTURNO SREDIŠTE (ARHEOLOŠKA PERSPEKTIVA)

Sažetak

U društveno-humanističkim raspravama često se susrećemo s idejom europske kulture kao kompaktnog i statičnog tijela koje počiva na jasno određenim nositeljima i radijalno se širi iz zamišljenog središta prema periferiji. Ovaj rad temelji se na tezi da europska kultura čini dinamičku mrežu čija su čvorišta u neprekidnoj komunikaciji. Primjeri iz tri osnovna arheološka razdoblja pokazuju da je zbog niza okolišnih ali i kulturoloških čimbenika, Požeška kotlina u od najranijih vremena predstavljala važno središte u tvorbi i promicanju europske kulturne baštine. U srednjem vijeku samostan na Rudini imao je golemu važnost kao kulturološko središte čiji nevidljivi značaj tek odražava monumentalnost arhitekture i plastike. Rijetki materijalni dokazi toga su okovi korica knjiga, povijesni izvori te umjetnost i epigrafija u službi vizualne komunikacije ideologije i identiteta. Koncept kulturne pripadnosti Rimskome Carstvu u najvećoj mjeri ovisio je o tome koliko je ta kultura ušla duboko u prostor odnosno tkivo lokalnih zajednica. Međutim, često zaboravimo činjenicu da u jednom od najvećih carstava poznatog svijeta i okruženju prvog globalističkog shvaćanja kulture, 95% stanovništva živi u ruralnim prostorima kakve dobro ocrtava nalazište u Tekiću. Materijal pronađen u kneževskim grobovima kod Kaptola bio je toliko značajan da je po tom mjestu imenovana čitava kultura starijeg željeznog doba ovog dijela Europe. Moćni vladari ovog kraja upravljali su zajednicom koja se nalazila na rubu tri geografska i civilizacijska kruga: alpskog svijeta kojim je dominirala srednjoeuropska halštatska kultura, panonskog preko kojeg su dolazili istočni pontsko-kavkaski utjecaji, i balkanskog preko kojeg su dolazili utjecaji dalekog svijeta sredozemnih civilizacija. Između ostalog njihova moć i golemi utjecaj zasnivali su se na određenom monopolu na kulturološki transfer između ovih svjetova.

Uvod

U društveno-humanističkim raspravama često se susrećemo s idejom europske kulture kao kompaktnog i statičnog tijela koje počiva na predeterminiranim nosite-

ljima i radialno se širi iz zamišljenog središta prema periferiji s više ili manje učinkovitosti.

Međutim, ako koncepciju europske kulture doživljavamo kao dinamičku mrežu čija su čvorišta u neprekidnoj komunikaciji i tek pogled na cjelinu daje nam kulturnu sliku Europe u pojedinim razdobljima, zakonitosti promjene i razlozi zbog kojih je ta slika upravo takva bit će nam puno jasniji.

U ovom se radu polazi od teze da je zbog niza geografskih, okolišnih, ali isto tako i kulturnih te političkih čimbenika Požeška kotlina u od najranijih vremena bila važno središte u tvorbi i promicanju europske kulturne baštine.

Arheološka slika Požeške kotline

Požeška kotlina geografski je zatvorena mikroregionalna cjelina koja pruža izvrsnu podlogu za sustavna proučavanja arheoloških pojava. Osim toga raznolika geomorfološka struktura Požeške kotline pružala je prapovijesnim populacijama kvalitetne izvore sirovina poput kamena, gline i drva koji su zasigurno nalazili bezbrojne primjene u životu prvih poznatih stanovnika toga kraja.

Paleolitik i mezolitik

Najstariji tragovi ljudske prisutnosti na prostoru Požeške kotline potječu iz razdoblja mlađeg paleolitika i mezolitika, odnosno iz vremena oko 10.000 g. prije Krista. Iz tih razdoblja najbolje poznajemo nalazište na otvorenome kod sela Zarilac, gdje nalazimo i osteološke ostatke sisavaca kao što su mamut, bizon, jelen, divlje govedo, divlji konj i divlja svinja. Kostii spomenutih sisavaca velikom su većinom rascijepljene s tragovima kamenog oruđa koje je nađeno uz njih, što upućuje na to da je ovdje riječ o plijenu pleistocenskih lovaca. Struktura arheološkog materijala s velikim udjelom sirovina i odbačenih preostalih od pripreme jezgara ili kao ostatak izrade artefakata ukazuje na to da je pronađeno oruđe izrađivano na tome mjestu. Dominantan je mamut, što nas navodi na zaključak da je to nalazište zapravo logor lovaca na mamute smješten na povišenoj terasi iznad rijeke (Malez – Poje – Rukavina, 1977., str. 79-83).

Na prostoru Požeške kotline poznato je nekoliko desetaka do sada još mnogo slabije istraženih nalazišta na otvorenom koja možemo također okvirno datirati u gornji paleolitik ili mezolitik, a najzanimljiviju cjelinu čine lokaliteti na širem području sela Ruševa (Malez – Kunkera – Miletić, 1984., str. 69-84). Vjerojatno možemo govoriti o jedinstvenom paleolitičkom i mezolitičkom prostoru, odnosno arheološkoj cjelini, u jugoistočnom dijelu Požeške kotline, u dolini rijeke Londže (Potrebica, 2003. a, str. 159-160).

Neolitik

Prvi poljodjelci u Požeškoj kotlini vjerojatno su bili pripadnici **starčevačke kulture**. Riječ je o relativno malom broju do sada ustanovljenih naselja. Naselja smještena uz donji tok rijeke Orljave oko sela Zagrađa nalaze se na najprirodnijoj komunikaciji koja kotlinu otvara prema jugu, što bi moglo značiti da je za pojavu i razvoj starčevačke kulture na tome prostoru vjerojatno bila presudna riječna veza sa susjednom Posavinom (Potrebica, 2003., str. 159-160). Naselja te kulture nalazimo na gredama oz Orljavu (kod Požege) i Londžu (kod Čaglina i Kneževca). S druge strane, poznajemo nekoliko naselja starčevačke kulture na povišenim položajima neposredno ispod južnih obronaka Papuka kod Kutjeva, Lukača i Kaptola, a posebno je zanimljivo nalazište te kulture na nalazištu Mali grad iznad Potočana na nadmorskoj visini od 370 m. Iako nijedno od navedenih naselja nije sustavno istraživano, nalazi daju naslutiti da je barem u određenoj mjeri riječ o dijelom ukopanim nastambama.

Najzastupljenija neolitička pojava u Požeškoj kotlini jest **sopotska kultura**, koja u kronološkom nizu slijedi starčevačku kulturu. Promjenu načina života svakako oslikavaju nadzemne kuće sa zidovima od kolaca i isprepletenog pruća oblijepljeni zemljom. Isto tako velik broj sopotskih naselja vjerojatno ukazuje na gustu naseljenost toga prostora (Balen – Potrebica, 2006., str. 21). Za sada je poznato više od dvadeset nalazišta u blizini mjesta Alaginci, Alilovci, Bjeliševac, Češljakovac, Draganlug, Gradac, Hrnjevac, Jakšić, Kutjevo, Lukač, Novoselci, Požega, Radovanci, Soboština, Trenkovo, Vidovci, Viškovci, Vrhovci, Vukojevica, Zagrađe i Zarišlac. Naselja su široko rasprostranjena po svim dijelovima Požeške kotline, pa ih nalazimo u nizinama uz vodotokove (Vidovci, Jakšić, Zarišlac), na povišenim gredama (Alilovci, Trenkovo, Vukojevica) i na obroncima Papuka (Vrhovci, Radovanci, Hrnjevac). Nizinska su naselja, čini se, kratkotrajnija i (ako postoji) imaju horizontalnu stratigrafiju, dok su visinska naselja nešto dugotrajnija. Svakako treba spomenuti nalaze slikane keramike slične lendelskoj na, nažalost, uništenom naselju u Radovancima. Najstariji radiokarbonski datumi za to nalazište smještaju ga već u kraj 6. tisućljeća pr. K., dok je za nalazište u Vukojevici dobiven datum 4700. – 4460. pr. Kr. (5670+/-50 BP, Beta-226743). U taj kronološki interval ulaze i druge apsolutne datacije sopotske kulture na prostoru Požeške kotline.

Eneolitik

U vrijeme eneolitika na prostoru Požeške kotline pojavljuju se gotovo sve kulturne pojave koje se u sjevernoj Hrvatskoj mogu vezati uz to razdoblje. Svakako je dominantna pojava **lasinjska kultura**. Prema staroj podjeli koja se bazirala na tipologiji, sva nalazišta Požeške kotline pripadala bi trećem, posljednjem i najrazvijenijem stupnju lasinjske kulture (Dimitrijević, 1979., str. 137-181). Međutim, oblici grube keramike, prostorna organizacija naselja, pa i kronološka pozicija prema re-

zultatima radiokarbonskih datacija, postavljaju tu kulturu kao neposrednog sljedbenika sopotske kulture. Bogata i rasprostranjena nalazišta obje kulture koje nalazimo u posebnom međuodnosu unutar Požeške kotline mogla bi rasvijetliti mnoga pitanja vezana uz ulogu sopotske u genezi lasinjske kulture, a time i prelaska neolitika u eneolitik u ovom dijelu Hrvatske. U svakom slučaju Požeška je kotlina neosporno specifična i jedinstvena cjelina na čitavom području rasprostiranja lasinjske kulture na ovome prostoru, što najbolje ilustrira izuzetni nalaz pet cijelih posuda na lokalitetu Čairi uz Jakšić. Riječ je o jedinstvenoj cjelini koja sadržava neke od najljepših proizvoda keramografije te kulture koje su navodno pronađene u snažnom religijskom kontekstu višestrukog ukopa koji je radiokarbonski datirana u 4320. – 4050. g. pr. K. (5270+/-40 BP; Beta-227926). Isto tako spomenuti lokalitet s kontinuitetom življenja i intenzivnog naseljavanja od nekoliko tisuća godina izuzetno je vrijedno arheološko nalazište i u mnogo širem kontekstu. Zanimljivo je spomenuti da je u uništenom sopotskom naselju u Radovancima pronađen i kostur žene koja je pokopana u zgrčenom položaju u dobi 25 – 30 godina i koja bi, prema rezultatima radiokarbonskih datacija koji je smještaju u 3710. – 3360. g. pr. K. (4700+/-90 BP; Beta-187421), također mogla biti pripadnica lasinjske kulture.

S naselja kod Hrnjevca potječe keramički materijal na temelju kojeg je izdvojen **Kevderc-Hrnjevac tip Retz-Gajary kulture**, i to na osnovi činjenice da motivi ukrasa na keramici iz Hrnjevca nisu izvedeni brazdastim urezivanjem karakterističnim za tu grupu nego običnim urezivanjem, rovašenjem i duborezom. Riječ je o šahovnicama, trokutima i spiralama kojima su ukrašene uglavnom šalice s vrpčastom drškom (Težak-Gregl, 1998., 119-121). Kako pripadnici te kulture zbog svoje orijentiranosti na stočarstvo za naselja biraju brežuljkaste terene i brdovite prostore kojima Požeška kotlina obiluje, može se pretpostaviti da će u budućnosti biti nađeno još lokaliteta te kulture poput onog iznad Lukača ili na lokalitetu Košarine kod Hrnjevca.

Kao izuzetno vrijedan nalaz valja izdvojiti jamu iz razorenog eneolitičkog naselja u gornjem dijelu sela Potočani, u kojoj su pronađeni skeletni ostaci više od pedeset osoba različitog spola i uzrasta! Pronađena keramika upala je u jamu sa zemljom kojom je jama zapunjena, pa nam zapravo daje samo kulturološki *terminus post quem* za tu masovnu grobnicu. S druge strane, radiokarbonska datacija kostiju smješta taj ukop u vrijeme oko 4200. g. pr. K., što potvrđuje pretpostavku da je riječ o pripadnicima eneolitičke, vjerojatno lasinjske ili retz-gajarske kulture. Riječ o vrlo rijetkoj cjelini u europskim okvirima, a i nekolicina je sličnih grobnica iz tog razdoblja, prema broju ukopanih osoba, daleko iza ovoga primjera! Kako nije riječ o standardnom načinu pokopa te populacije, ovaj nalaz svakako nam otvara mnoga pitanja o religijskoj i/ili sociološkoj, medicinskoj i antropološkoj pozadini te pojave. Međutim tek će se na temelju detaljnih antropoloških i drugih analiza moći ustanoviti neki detalji vezani uz taj vrlo zanimljiv i na europskoj razini svakako jedinstven ukop (Potrebica – Balen, 2008., str. 118).

Kostolačkoj kulturi za sada možemo pripisati tri nalazišta: Mali grad kod Potočana, Trenkovo i Ašikovce. Mali grad veoma je zanimljiv jer je riječ o klasičnom gradinskom naselju na vrhu brda nadmorske visine od 364 do 375 m gdje je uz finiju keramiku s repertoarom ukrasa klasične, ali i kasne faze kostolačke kulture, potvrđeno i postojanje kuća (Potrebica – Balen, 2003., str. 51-54). Uz kostolačku keramiku, na nižem dijelu gradine uočeni su i ostaci naselja starčevačke kulture, oko kilometar niže od gradine nalaze se ostaci naselja lasinjske ili retz-gajarske kulture s opisanom masovnom grobnicom, a neposredno uz njega prema gradini nađena je i keramika vučedolske kulture. Ako tomu dodamo i nalaze litzenske keramike te kasnosrednjovjekovne koji dolaze s istog mjesta, dobiva se slika veoma važnog višeslojnog nalazišta koje je, nažalost, tijekom posljednjih desetak godina teško devastirano. Nalazište kod sela Ašikovci često se spominje u kontekstu veza kasne kostolačke i rane vučedolske kulture.

Zbog kolokacije nalazišta kostolačke i vučedolske kulture, čini se da će Požeška kotlina imati golemo značenje upravo u rasvjetljavanju samih početaka najmarkantnije od svih eneolitičkih kultura – **vučedolske kulture**. O toj nam vezi svjedoče i nalazi s Gradine kod Mitrovca na temelju kojih je i imenovana početna faza te poznate i širokorasprostranjene kulture. Osim kod Mitrovca, keramiku vučedolske kulture nalazimo i kod Alaginaca, Draganluga, Grabarja, Mitrovca i Trenkova. Na lokalitetima Vlastelinski vinograd i Mihalje iznad Kutjeva pronađeni su za sada jedini tragovi vučedolske metalurgije na ovom prostoru: dvije plosnate bakrene sjekire koje su među prvim metalnim predmetima ikada načinjenim u našoj zemlji (Potrebica, 2006. c, str. 43-44).

Brončano doba

Oskudni nalazi kulturnih grupa ranog brončanog doba s područja Požeške kotline pokazuju jake veze sa svojim eneolitičkim supstratom, kao što je to slučaj s vučedolskom i **vinkovačkom kulturom** koja je zastupljena rijetkim nalazima Draganluga, među kojima se ističe najveći primjerak karakteristične cilindrične posude koji se nalazi i u stalnom postavu Arheološkoga muzeja u Zagrebu (Balen – Potrebica, 1999., str. 11, 22).

Srednje brončano doba na ovom prostoru bilo je donedavno gotovo potpuno nepoznato. Iako postoji nekoliko nalaza **panonske inkrustrirane keramike** (Tekić i Grabarje), za sada nemamo ubiciranih naselja koja bismo mogli pripisati ovom razdoblju.

Nalazi liscenske keramike za sada su utvrđeni na sedam lokaliteta. Četiri se nalaze oko sela Gradac, jedan je već spomenuti u selu Potočani, a na druga dva keramika s liscenskim ukrasima nalazi se uz keramiku koja se povezuje s drugim kulturama. S obzirom na to da je riječ o slučajnim nalazima, teško je reći je li riječ o samostalnoj kulturnoj pojavi koju nazivamo **kulturom liscenske keramike**, o stilu ukrašavanja

kakav nalazimo i u repertoaru keramičke proizvodnje drugih kultura ili o nečemu trećem. Kod Tekića ulomak s licenskim ukrasom pronađen je uz fragment panonske inkrustrirane keramike, ali podaci su preoskudni za neke šire zaključke.

S druge strane, kombinacija ukrasnih motiva i oblika keramike pronađene kod Trenkova dala je naslutiti da bi ustvari moglo biti riječi o prisutnosti **belegiške kulture**. Ta je hipoteza potvrđena prošlogodišnjim otkrićem kuće belegiške kulture kod Alilovaca. Riječ je o poluukopanom objektu nepravilnog pravokutnog oblika, dimenzija 13,5 x 6,5 m u kojem je pronađena golema količina keramike, kostiju i kamenih izrađevina. Kronološko-tipološki nalazi ovu kuću smještaju u stariju fazu belegiške kulture (Belegiš I), što potvrđuju i preliminarni radiokarbonski datumi koji taj objekt datiraju u razdoblje od polovice 17. do početka 15. st. pr. K. (Mavrović – Potrebiga, 2011.) S obzirom na to da je riječ o za sada jedinstvenom nalazu u ovom dijelu Hrvatske i da je to ujedno najzapadniji poznati nalaz te kulture, temeljita analiza i konačna objava toga nalazišta dat će golem doprinos rasvjetljavanju zagonetke srednjeg brončanog doba u središnjoj Hrvatskoj. U tome bi mogla velik doprinos dati i druga nalazišta spomenute kulture u Požeškoj kotlini poput onog kod Trenkova ili nedavno otkrivenih jama s keramikom te kulture na halštatskoj nekropoli kod Kaptola.

Tijekom kasnoga brončanog doba ovaj prostor ulazi u kompleks **kulture polja sa žarama**. Unutar te cjeline svakako treba izdvojiti nalazišta **grupe Barice-Gređani** koja uglavnom zauzima prostor Posavine, kako s hrvatske, tako i s bosanske strane. Nalazišta unutar Požeške kotline, poput nekropola u Grabarju i Požegi, uključuju i taj prostor u područje rasprostiranja grupe Barice-Gređani, što se može pokazati ključnim za razumijevanje prelaska iz srednjeg brončanog doba u kasno brončano doba na prostoru središnje Hrvatske te za rješavanje odnosa ove grupe prema ostalim istovremenim skupinama kulture polja sa žarama. U tom smislu ne treba zaboraviti ni druga nalazišta koja se vjerojatno mogu pripisati ranijim fazama kulture polja sa žarama poput onih u Tekiću, Tulniku, Vlatkovcu, Voćinu i Zarilcu. Posebnu skupinu čini niz visinskih naselja na Papuku (Pliš, Mitrovac, Mali Papuk, vrh Papuka, Vetovo, šuma Klenovac) od kojih su neka smještena i na visini od gotovo 1.000 metara. Ulomak kalupa s lokaliteta Pliš jedini je trag aktivne metalurgije unutar Požeške kotline, međutim na tom je prostoru pronađeno i nekoliko ostava brončanih predmeta među kojima se izdvajaju ostave iz Ciglenika, Londice, Vučjaka Kamenskog i Drage (Potrebiga – Ložnjak Dizdar, 2004., str. 19-40).

Starije željezno doba

Tijekom starijega željeznog doba u Požeškoj kotlini postojala je mreža manjih i većih naselja koja su bila povezana u jedinstven sustav s nekoliko važnih središta. O tomu svjedoči tridesetak lokaliteta a kojih postoje nalazi iz tog vremena. Dok se manja naselja nalaze i u nižem dijelu kotline, sva bitnija naselja utvrđene su gradine

na relativno visokim obroncima gorja. Kaptol, eponimni lokalitet **kaptolske skupine** koja pripada **halštatskom kulturnom kompleksu**, bio je dominantno središte čiji se utjecaj širio i daleko izvan Požeške kotline, o čemu će više riječi biti kasnije. Svakako treba spomenuti tumule i utvrđeno naselje na položajima Kagovac i Gradac u šumi između sela Vetovo i Lukač te naselje u šumi Gložde pokraj sela Vesela na južnom dijelu kotline koje stoji na pretpostavljenoj važnoj komunikaciji prema Posavini. Nalazi poput onih iz Trenkova daju naslutiti i mogućnost postojanja ravnih nekropola iz ovog razdoblja na prostoru kotline. Međutim, nekropola s najvećim i dosad neistraženim tumulima nalazi se u selu Tulnik i svakako će u budućnosti donijeti ključne spoznaje o ovom razdoblju na prostoru Požeške kotline, ali i daleko šire (Potrebica, 2003., 159-181).

Mlade željezno doba

U nešto starijoj literaturi ovo razdoblje veže se uz Kelte, odnosno uz latensku kulturu. Danas znamo da ta dva pojma nisu sinonimi i da na području Požeške kotline tijekom posljednjih pet stoljeća prije Krista svakako možemo govoriti i o jakoj autohtonosti komponenti stanovništva. Za sam početak latenske kulture na području sjeverne Hrvatske i sjeverne Bosne iznimno je važan bogat ženski grob iz Velike (Majnarić-Pandžić, 1995.). Riječ je o jednoj od rijetkih cjelina na kojima se temelji i cjelokupna kronološka razdioba latenskog razdoblja u Podunavlju koje je izradio D. Božič. Prema tom sustavu, grob iz Velike markira početnu fazu latenizacije, odnosno stupanj Čurug i datira sa u Lt B1, odnosno u drugu polovicu 4. st. pr. K. (Božič, 1981.). Taj nalaz svakako sugerira postojanje ranolatenskog naselja na obroncima Papuka, a tu hipotezu podupiru i nalazi iz istog vremena s bedema halštatske utvrde iznad Kaptola. Razdoblje srednjeg latena najbolje oslikava, nažalost razoreno, groblje uz selo Novoselci. Srednjolatenski nalazi i nešto kasnolatenskih nalaza pripadaju vjerojatno većem naselju pokraj sela Gradac, a skupina keltskog oružja nađena je i u selu Paka (Potrebica – Dizdar, 2002.). Ne treba zanemariti ni važan nalaz ostave ili možda groba s kasnolatenskim kopljima iz Vučjaka Kamenskog, ali za razdoblje kasnog latena najvažnije je ratničko groblje u Malom Bilaču koje će u budućnosti donijeti spoznaje presudne za razumijevanje latenske kulture na prostoru Međuriječja. Naime, prema rimskim izvorima granica između latenskih plemenskih saveza Skordiska i Tauriska, koja će se kasnije odraziti i na administrativno uređenje Rimskog Carstva, bilo je gorje *Mons Claudius* koje na temelju novijih istraživanja Požeške kotline i Podravine prepoznamo u gorskom kompleksu Papuk – Psunj (Dizdar – Potrebica, 2005.).

Antika

Iako moramo pretpostaviti da je ovaj prostor igrao važnu ulogu u Oktavijanovim i Tiberijevim vojnim operacijama, nažalost, gotovo potpuno nedostaju podaci o

prvom razdoblju romanizacije. Kasnije je plodno područje Požeške kotline s okolnim gorjem koje je obilovalo raznim prirodnim resursima svakako imalo važnu ulogu u životu rimske provincije Panonije. O tome svjedoči i Antoninov itinerar u kojem se spominje nekoliko postaja koje se možda mogu smjestiti na područje Požeške kotline. Među njima središnje mjesto zauzima *Incerum*, čija je lokacija pretpostavljena u blizini sela Tekića, o čemu će nešto više riječi biti kasnije. Rimski nalazi iz prva četiri stoljeća nove ere pokrivaju čitav prostor Županije, a važnijima pripada prostor oko sela Biškupci, gdje je vjerojatno postojalo nešto ranije naselje i metalurški centar kod sela Imrijevcima. Uz pojedinačne nalaze grobova, keramike, nakita i ostava novca, poznata nam je i lokacija nekoliko *villa rustica* poput onih u Sloboštini, Velikoj i Imrijevcima. Termalni kompleks, otkriven na nalazištu Turski grad u blizini sela Sloboštine, te nalazi iz okolica sela Radovanci, Striježevica, Trenkovo i Vukojevica daju naslutiti bogatstvo novih spoznaja o antičkom razdoblju toga prostora koja će nam pružiti buduća istraživanja.

Jedini relativno siguran trag **ranog kršćanstva** na prostoru Požeške kotline jest kamena ploča s urezanim ribom (sl. 1) iz groba muškarca pronađenog u sklopu romaničke crkve sv. Mihovila na Rudini (Migotti, 2009., 134), koji se datira na početak 4. stoljeća. Prikaz ribe bio je s donje strane ploče koja je stajala iznad glave pokojnika. Postojanje mnoštva kasnoantičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na ovom prostoru navodi na zaključak da je pronalazak novih ranokršćanskih nalaza samo pitanje vremena.

Slika 1. Prikaz ribe na pokrovnoj ploči groba – Rudina

Srednji vijek

Iz vremena seobe naroda nemamo sigurnih nalaza s toga prostora, ali zato postoje dva izuzetno važna nalazišta iz 9. stoljeća. Prvo je, nažalost, nepoznati lokalitet nedaleko od sela Brestovca na kojem je početkom 19. stoljeća pronađeno nekoliko zlatnih dijelova pojasne garniture i nakita. Nalazi se mogu pripisati avarsko-slavenskom kompleksu i datiraju se na početak 9. stoljeća, a nalaze se u *Kunsthistorische Museum* u Beču. U južnom dijelu Požeške kotline smjestilo se selo Drenovac pokraj kojeg je 1952. i 1953. istraženo ranosrednjovjekovno groblje s 32 ukopa, među kojima se posebno ističu tri groba s ukopima konja. Među nalazima ističu se sablja, palaš, konjska oprema, koštana kutijica za igle i naušnice sa staklenim privjeskom, a pripadaju istom kulturnom krugu i razdoblju kao nalazi iz Brestovca (Vinski-Gasparini – Ercegović, 1958., 129-161).

Srednjovjekovna keramika i tragovi arhitekture iz kasnijih razdoblja pronalaze se na nizu lokaliteta, što svjedoči o gustom naseljenosti Požeške kotline u spomenutom razdoblju. Jedan od rijetkih sustavno istraživanih lokaliteta i svakako najvažniji poznati srednjovjekovni lokalitet na navedenom prostoru jest Rudina, koja se u pisanim izvorima spominje još od početka 13. stoljeća, iako vjerojatno ima i antičke korijene. Na tom lokalitetu goleme važnosti, o čemu će nešto više riječi biti kasnije, nalaze se ostaci benediktinske opatije i crkve sv. Mihovila gdje su, između ostalog, pronađeni izuzetni primjerci romaničke figuralne kamene plastike (Sokač-Štimac, 1997.).

Slika 2. Kaptol sv. Petra u Kaptolu

Važno srednjovjekovno središte bio je i Zborni kaptol sv. Petra (sl. 2) koji se u pisanim izvorima spominje još od 1221., a čiji arhitektonski ostaci još stoje u središtu današnjeg sela Kaptol. Brojni ostaci samostana i crkava svjedoče o djelovanju mnogih srednjovjekovnih crkvenih redova na prostoru kotline. Ne treba zanemariti ni tragove srednjovjekovnih selišta, a poseban su fenomen mnogobrojne utvrde razasute po obroncima Požeškog gorja, od kojih su mnoge nastale prije, a neke su nastavile živjeti i tijekom osmanske vladavine na tim prostorima.

Požeška kotlina – europsko kulturno središte

Iako ovaj rad nije zamišljen kao arheološka studija nego mu je svrha dati kulturološku dimenziju arheološkim spoznajama, za ilustraciju te teze koristit ćemo se reprezentativnim nalazima iz tri najveća vremenska razdoblja kojima se bavi arheologija.

Srednji vijek – Rudina

Prvi povijesni podaci spominju Rudinu već 1210., a benediktinski se samostan u izvorima pojavljuje od 1279. Od tada u povijesnoj građi nalazimo slijed od sedam opata koji se proteže do 1524. nakon čega taj posjed trajno zauzimaju Turci, što je u izvorima potvrđeno već 1536. Oni je vjerojatno drže kao utvrdu za koju znamo da postoji još polovicom 18. stoljeća. Nakon toga počinje rušenje i devastacija te se od rudinskog kamena podižu čitava naselja u okolici i šire. Još početkom 20. stoljeća jasno su se vidjeli dijelovi arhitekture, ali prva arheološka istraživanja osamdesetih godina koja je provodila D. Sokač-Štimac uz golemu pomoć i potporu pokojnog biskupa Kokše zatekla su to nalazište potpuno pod zemljom. Tijekom tih istraživanja otkrivena je trobrodna bazilika (14 x 8 m) s klaustrom i pripadajućim samostanskim kompleksom. U neposrednoj blizini samostana i spomenute crkve otkrivena je i manja (9 x 6 m) jednobrodna crkva (Sokač-Štimac). Nalazi s toga mjesta stizali su u požeški muzej gotovo od njegova osnivanja, a među njima se svakako ističe već spomenuta romanička plastika, dok su tijekom istraživanja, uz arhitektonske, pronađeni i epigrafski spomenici te mnoštvo druge pokretne građe (keramika, pećnjaci, metalni i stakleni predmeti, novac...). Nažalost, istraživanja Rudine na određeni su način zamrla i taj, nadamo se privremeni, prekid omogućuje nam da analiziramo pronađenu građu i razmislimo o onome što je pred nama.

Prvo pitanje koje si trebamo postaviti jest zašto je Rudina bila baš ovdje i koje je bilo njezino značenje u njezinu, a ne našem vremenu. Rijetki prapovijesni nalazi nisu neočekivani na ovako dominantnom položaju s pregledom zapadnog dijela kotline. Međutim, dosta nalaza antičke opeke od kojih je mnogo završilo kao građevinski materijal pojedinih dijelova samostanskog kompleksa, kao i manji sakralni objekt koji je vjerojatno prethodio razvijenoj fazi samostanskog kompleksa u čijoj se blizini nalazi, postavljaju pitanje kontinuiteta sakralnog prostora. Iako je nedvojbeno po-

stojanje neke antičke arhitekture na mjestu ili u blizini rudinskog samostana, možemo li pretpostaviti da je na tome mjestu još u antičko vrijeme stajala neka sakralna građevina? Stanje istraživanja, nažalost, ne omogućuje nikakav konkretan temelj za takvu pretpostavku, međutim pronalazak već spomenute grobne ploče s motivom ribe svakako upućuje na to da bi vrijedilo razraditi i provjeriti takvu hipotezu.

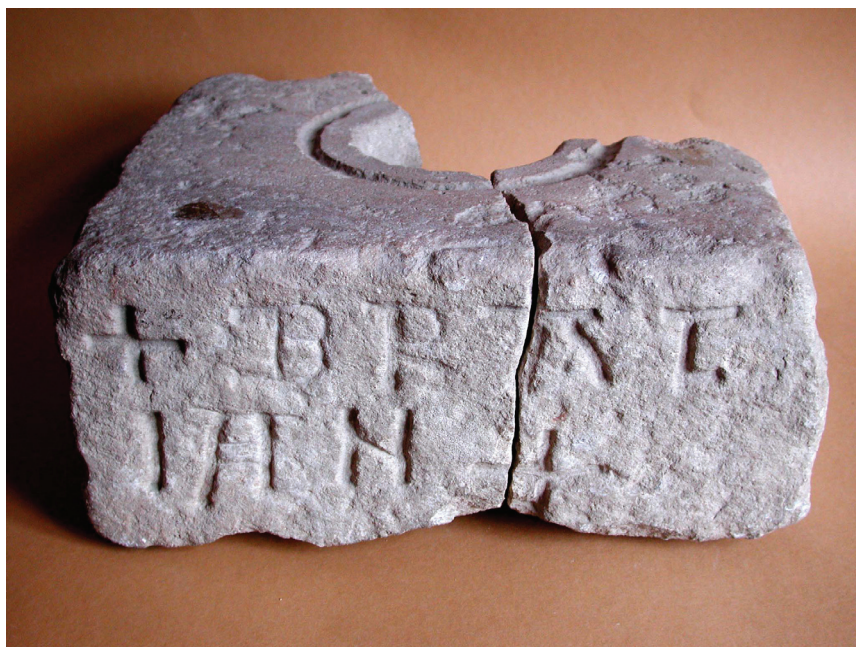

Slika 3. Ostaci crkve i samostanskog kompleksa – Rudina

Međutim, u sjeni monumentalnih arhitektonskih ostataka crkve i samostana (sl. 3) te svjetski poznate jedinstvene romaničke plastike često ostaje ona dimenzija duhovnoga, na čemu je sazdana i temeljna koncepcija takvoga jednog mjesta. Mislim da u tom smislu vrijedi postaviti tezu da je samostan na Rudini imao golemu važnost i kao kulturološko središte čije je značenje nadilazilo i regionalne okvire, a da je monumentalnost arhitekture i plastike zapravo odraz tog nevidljivog značaja. Dokaze za to teško je naći na materijalnoj razini, ali ipak ih ima, kako neposrednih (fizički tragovi materijalne kulture), tako i posrednih (arhivski izvori i vizualna komunikacija). Jedan od rijetkih neposrednih dokaza jesu okovi knjiga pronađeni na Rudini. Zanimljivo je da je veoma sličan komad pronađen u Sv. Lovri u Požegi, a upravo se njime detaljno bavi jedan drugi rad u ovom zborniku (vidi prilog Ž. Tomičića). Takvi okovi datiraju se u vrijeme pretkraj 15. stoljeća, što bi značilo da je na prostoru Rudine i Požege u to doba postojala određena količina knjiga vjerojatno sakralnog, a možda i liturgijskog karaktera, koja je u to vrijeme predstavljala znatnu vrijednost i rijetkost na našim prostorima. Međutim pravo je pitanje kome su te

knjige bile namijenjene, tko ih je čitao i tko ih je nabavljao? Možda nam odgovor na to pitanje daju rijetki ali ipak postojeći arhivski spomeni učenih ljudi iz toga kraja koji se pojavljuju u ondašnjim europskim kulturnim središtima. U to vrijeme takvi ljudi morali su biti vezani uz neko središte koje je imalo dovoljno jaku kulturološku, vjersku, političku, pa i gospodarsku infrastrukturu koja bi im omogućavala djelovanje. Zašto upravo Rudina ne bi bila takvo središte učenosti? Kulturološki gledano – svjetlo u tami onog doba. Naizgled datacija knjiga stoji u raskoraku s arhivskim podacima o spomenutim učenim ljudima. Međutim, poznata je činjenica da su se upravo u 15. stoljeću okovi knjiga mijenjali kako raniji okovi koji su izlazili izvan rubova knjige ne bi oštećivali druge knjige (Gabriel, 1991., 65; Fusek, 2007., 440). Stoga su možda knjige na kojima su bili pronađeni okovi znatno starije od okova samih te su ih možda upotrebljavali i protagonisti najranijih arhivskih spomena Rudine.

Slika 4. Natpis + BRAT IAN + - Rudina

S druge strane, vizualna komunikacija ideologije i identiteta odvija se na dvije razine: ekskluzivnoj i generalnoj. U vrijeme djelovanja samostana na Rudini pismenost je svakako pripadala ekskluzivnoj razini. Epigrafija tog razdoblja općenito je izuzetno rijetka, međutim o posebnosti Rudine svjedoči prisutnost, ali i forma i sadržaj pronađenih natpisa. Ovo je jedinstveno mjesto na kojem nalazimo natpise na tri pisma koja su tada bila u uporabi u ovom dijelu Europe: latinici, bosančici i glagoljici. Otkuda ta „epigrafska multikulturalnost“, kako je naziva S. Andrić (Andrić,

2009., 479)? Pri tome ne smijemo zanemariti činjenicu da epigrafska komunikacija ima dvije strane: pisce i čitatelje. Nužni preduvjet za ostvarivanje takve komunikacije jest obostrano razumijevanje koda, odnosno pisma. Činjenica da su rudinski natpisi pisani na tri pisma ukazuje na pisce, ali vjerojatno i čitatelje koji su pripadali različitim kulturnim krugovima. To posredno ukazuje na važnost Rudine kao središta koje je okupljalo pismene, odnosno učene ljude iz različitih kulturoloških okruženja i time vjerojatno daleko nadilazilo lokalne okvire. O autentičnosti glagoljskog natpisa s Rudine stručnjaci još vode debatu (Damjanović, 2009., 490), ali sadržaj bi trebao biti godina 1129., što neki tumače kao godinu osnivanja samostana. S druge strane, uz latinske natpise na latinici (uglavnom je riječ o nadgrobnim natpisima) pojavljuje se i natpis +BRAT IAN+ (sl. 4) koji se opisuje kao „najstariji hrvatski tekst između Save i Drave“ i „najstariji spomenik koji svjedoči o uporabi latinice za pisanje hrvatskih tekstova“ (Katičić, 2008., 220)! Ako je R. Katičić u pravu, taj natpis svojom kombinacijom hrvatskoga jezika i latinskoga pisma preko stotinu godina prethodi prvim takvim pojavama na prostoru Dalmacije. Enormna važnost te dvije riječi leži u činjenici da je netko već oko 1200. svoju poruku pisao latinicom na hrvatskom jeziku računajući da će je čitati pismeni govornici istog tog jezika! To se moglo dogoditi samo u izuzetnom kulturnom središtu koje je bilo ključno za uspostavu, održanje, pa i vizualnu komunikaciju hrvatskoga kulturnog identiteta na ovim prostorima.

Slika 5. Rudinska glava 1

Slika 6. Rudinska glava 2

Romanička plastika u formi svjetski poznatih rudinskih glava (sl. 5 i 6) i fantastične freske kojima je crkva bila oslikana izvrsno ilustriraju generalnu razinu vizualne komunikacije. U vremenu i prostoru kada zanemariv dio pučanstva može komunicirati pismom ovakvi prikazi služili su kao vizualizacija vjerskih i drugih

sadržaja koje su članovi te i drugih zajednica na širem prostoru dijelili kao temeljnu odrednicu svojega kulturnog identiteta. Na neki način ta djela funkcioniraju kao ideogrami u jeziku koji je općepoznat evocirajući na taj način vjerski i kulturni identitet i ideologiju čiji su čuvari i promicatelji boravili u rudinskom samostanu. Bilo je to pravo svjetlo učenosti u tami neznanja, a iz njihove perspektive i usamljeno svjetlo vjere pred tamom nadiruće osmanske opasnosti.

Na sličan način funkcionirali su i figuralno ukrašeni pećnjaci koji bi vjerojatno pripadali ekskluzivnoj razini vizualne komunikacije jer su ih zbog smještaja u samostanskim prostorijama mogle vidjeti samo određene skupine ljudi. Raznovrsni motivi koje na njima nalazimo, a kojima se detaljno bavi jedan rad u ovom zborniku (vidi prilog M. Pavličić), uključuju i heraldičke motive različitih plemićkih obitelji, poput primjerice Gorjanskih. Te su obitelji vjerojatno više ili manje aktivno bile uključene u život samostana, ali su oblikovale i političko-gospodarsku sliku tadašnjega hrvatskog prostora. Stoga vizualna komunikacija takvih pećnjaka, uz već opisane ciljeve, ima i određenu političku komponentu, pogotovo jer je usmjerena na specifičnu kategoriju ljudi koji ih imaju priliku vidjeti.

Antičko razdoblje – Treštanovačka gradina

Sustavna istraživanja kasnoantičkoga groblja otkrivenog na nalazištu Treštanovačka gradina s prekidima traju od 1972. Pod vodstvom glavnog istraživača toga nalazišta D. Sokač-Štimac otkopano je preko stotinu grobova s raznolikom arhitekturom i veoma bogatim nalazima stakla (preko 60 posuda), nakita i novca koji se mogu datirati uglavnom u 4. stoljeće (Sokač-Štimac, 1984. a; 2005.). U blizini groblja otkopani su i dijelovi naselja. Arhitektura i pokretni nalazi koji su otkriveni tijekom posljednjih kampanja (vage, staklo, novac...) upućuju i na moguće postojanje termi.

Tijekom razdoblja antike na našim prostorima pripadnost europskoj civilizaciji u najvećoj mjeri mjerila se razinom romanizacije, odnosno kulturološkom pripadnošću tekovinama Rimskoga Carstva. Romanizaciju obično vežemo uz veće aktivnosti i/ili stalnu prisutnost većih vojnih postrojbi ili kroz razvoj te gospodarsko i administrativno djelovanje većih urbanih središta. Na prostoru Požeške kotline gotovo da i nema tragova rimske vojne prisutnosti. Malo je vjerojatno da su Tiberijeve vojne akcije ostavile veći utjecaj na život lokalnih zajednica, pa čak ni nakon Batonskog ustanka, u kojem je taj prostor morao odigrati veliku ulogu, nema tragova zadržavanja značajnijih rimskih vojnih postrojbi. Isto tako u povijesnim se izvorima ne spominje nijedno veće rimsko naselje na tome prostoru nego se eventualno tu može smjestiti putna postaja *Incerum*, i upravo je to toponim koji se izjednačava s naseljem i grobljem otkrivenim kod sela Tekić. Sve bi to ukazivalo na relativno nisku razinu romanizacije i izrazito provincijalni karakter života na navedenim prostorima. No je li to doista tako?

Slika 7. Izbor staklenih nalaza iz nekropole kod Tekića

Ako pogledamo vrijeme kasne antike, kojemu u najvećoj mjeri pripada nalazište na Treštanovačkoj gradini, često u potrazi za monumentalnim urbanim građevinama zaboravimo sljedeću činjenicu: u to vrijeme u jednom od najvećih carstava poznatoga svijeta i okruženju prvoga globalističkog shvaćanja kulture, 95% stanovništva živi u ruralnim prostorima. Koncept pripadnosti Rimskome Carstvu i njegovoj kulturi u najvećoj mjeri ovisio je o tome koliko je ta kultura ušla duboko u prostor, odnosno tkivo lokalnih zajednica. Kod Tekića pronalazimo izuzetno luksuzne predmete svakodnevne uporabe (sl. 7), ali i grobove u kojima nalazimo zanimljiv amalgam rimske materijalne kulture i pokojnika koji pripadaju lokalnoj populaciji. Sve to upućuje na to da je rimska država možda znatno drukčije upravljala tim prostorom i koristila se njime. Kompleksi *villa rustica* kakve nalazimo širom kotline sugeriraju intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju na golemim obiteljski upravljanim posjedima koji su mogli u određenim komponentama imati i rezidencijalni karakter. Iako još nije jasno o kakvom je nalazištu u Tekiću riječ, možemo potvrditi da na njemu postoje tragovi upravo takve arhitekture „visokog statusa“ bez obzira na to je li javnog ili privatnog karaktera. U takvim gospodarskim žarištima pojedinci ili skupine mogli su svojim načinom života uvoditi tekovine rimske civilizacije kao modu ili *modus vivendi* viših slojeva te na taj način snažno utjecati na lokalnu populaciju postupno uvodeći autohtonu kulturu u gotovo globalnu civilizaciju Rimskoga Carstva. Unatoč tomu, katkad je autohtona populacija još dugo zadržavala određene kulturne izražaje kao odraz svog identiteta. U grobovima kod Tekića možemo pra-

titi i jedan i drugi proces i njihova detaljna analiza i sustavna objava svakako će dati važan doprinos razumijevanju mehanizma kojim autohtone, izrazito lokalne kulture postaju kompatibilnim dijelom znatno širih civilizacijskih prostora.

Prapovijest – Kaptol

Tijekom starijega željeznog doba (8. – 6. st. pr. K.) u Kaptolu se nalazilo jedno od najvažnijih kneževskih sjedišta u Europi. O izuzetnom položaju toga središta na razmeđu velikih europskih civilizacijskih krugova najbolje svjedoče nalazi iz grobova pod humkama (tumulima). Riječ je o dvije nekropole od kojih je četrnaest tumula na Čemernici u razdoblju od 1965. do 1971. istražila ekipa Arheološkog muzeja u Zagrebu pod vodstvom V. Vejvode i I. Mirnika (Vejvoda – Mirnik, 1974.; 1991.). Sustavna istraživanja na drugoj kaptolskoj nekropoli od 2000. provodi ekipa Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Centra za prapovijesna istraživanja pod vodstvom H. Potrebice (Potrebica, 2002., 2006. a, 2006. b, 2006. d). Tijekom dosadašnjeg istraživanja definirano je tridesetak, a istraženo četrnaest tumula na nekropoli koja se nalazi u neposrednoj blizini utvrdenog naselja i čini se da je ograđena manjom fortifikacijom. Na obje nekropole riječ je o paljevinskim grobovima u kojima su pokojnici položeni u urne, ali i izvan njih.

Iznimna ljepota i rijetkost materijala pronađenog u kneževskim grobovima jasno je ukazivala na europsku važnost toga nalazišta u toj mjeri da je Kaptol dao ime čitavoj kulturi starijega željeznog doba koja se rasprostire u Međurječju ali zahvaća i dijelove Štajerske.

Slika 8. Izbor nalaza iz kneževskoga groba – tumul X – Kaptol-Čemernica

Kaptolski kneževi čiji su bogati grobovi pronađeni pod tumulima IV i X (sl. 8) na Čemernici i tumulu 6 na položaju Gradci bili su prije svega ratnici. Njihova moć i bogatstvo odražavalo se i na njihovu oružju. Puna oprema ratnika sastoji se od 2 – 3 željezna koplja, bojnih sjekira, noža i konjske opreme, ali najvažniji su nalazi primjerci obrambenog naoružanja. Osim zaštitne prsne ploče koja vjerojatno dolazi iz srednje Italije, svi ostali primjerci grčkog su porijekla: grčko-ilirska kaciga, korint-ska kaciga i par knemida. Važnost i bogatstvo središta u Kaptolu i njegovu iznimnu vrijednost u europskim okvirima najbolje ilustrira činjenica da je riječ o daleko naj-sjevernijim primjercima spomenutih tipova u Europi. U opremi muškarca možemo također zapaziti igle, pojase i brusove, dok opremi ženskoga groba pripadaju fibule, saltaleoni, pribor za tkanje. Odmah upada u oči da mnogo predmeta upravo u Kap-tolu doseže svoje najdalje točke rasprostiranja u europskim okvirima poput različ-
itih tipova fibula ili bojnih sjekira!

Slika 9. Lonac s bikovskim glavama – tumul 10 – Kaptol-Gradci

U većini grobova nalazimo i bogat keramički inventar. Keramičke posude pronađene u Kaptolu jedinstvenih su oblika i čudesnih ukrasa i spadaju među najljepše primjerke svoga vremena u čitavoj Europi, a posebno se izdvaja nekoliko specifičnih tipova. Askos, kulna posuda s ručkom u obliku bika, odražava daleki svijet sredozemnih religijskih predodžbi. Poznato je manje od deset takvih posuda na prostoru središnje Europe, ali kaptolski primjerak ima svoju čvrstu autohtonu formu, što ga

čini izuzetnim umjetničkim ostvarenjem. Pseudokernos je kulturna posuda s više manjih posuda na tijelu jedne veće. U Kaptolu je pronađen jedan od petnaestak do sada poznatih primjeraka tog tipa posuda na tlu Europe, ali isto tako ima jedinstven oblik i način ukrašavanja. Tronošci imaju mnoštvo referenci u svijetu grčke i etruščanske religije, ali su ovdje prihvaćeni i transformirani u keramičku formu koja odražava autohtono kulturno ozračje. Svakako najpoznatija i daleko najljepša forma koju nalazimo u Kaptolu jesu lonci ukrašeni bikovskim glavama (sl. 9). Takve posude nalazimo na tek nekoliko mjesta u središnjoj Europi, ali su u Kaptolu postigle svoju najljepšu i najrazvijeniju formu. Većina finih posuda prevučena je sjajnim slojem grafita, što im daje poseban metalni sjaj. Vjerojatno je upravo rudnik grafita koji se iskorištavao još do sredine 20. stoljeća predstavljao jedan od važnih temelja bogatstva i moći kaptolskih kneževa.

Slika 10. Brončani mač iz dvojnoga kneževskog groba – tumul 6 – Kaptol-Gradci

Pod tumulom 6 na nekropoli Gradci otkriven je za sada najbogatiji kneževski grob na prostoru Hrvatske. U drvenoj komori ispod goleme kamene konstrukcije pronađeno je mnoštvo nalaza među kojima se ističu dva para željeznih sjekira, šest željeznih kopalja, dva kompleta konjske opreme sa željeznim žvalama i brončanim razvodnicima remenja te jedan željezni i jedan brončani mač (sl. 10) (najsjevernija pojava mačeva tipa Kostel), pojasna garnitura s brusom i brončana situla. U situli je pronađen još niz metalnih predmeta te dijelovi zdjelaste kacige – daleko najistočnijeg nalaza ovog najstarijeg tipa halštatskih kaciga. Osim metalnih nalaza, grobna komora sadržavala je i tridesetak keramičkih posuda među kojima su najzanimljiviji lonci ukrašeni kositrenim i brončanim lamelama. Sve to po mnogočemu predstavlja izuzetnu cjelinu koja bitno mijenja dosadašnje spoznaje o početku željeznog doba u južnoj Panoniji. Oprema ratnika upućuje da bi mogla biti riječ o dvojnog kneževskom grobu, što bi bilo jedinstveno otkriće u starijem željeznom dobu Europe!

I revizijska istraživanja Čemernice donijela su senzacionalne nalaze – monumentalnu drvenu grobnu komoru obloženu kamenom vanjskih dimenzija 8 x 8 m, s

Slika 11. Grobna komora s dromosom – tumul III – Kaptol-Čemernica

prilaznim ritualnim hodnikom (dromosom) dužine oko 8 m (sl. 11). Takve konstrukcije bile su rezervirane samo za najveće uglednike onog vremena, o čemu najbolje svjedoči činjenica da za sada poznajemo manje od deset ovakvih primjera, a ovo je najbolje sačuvani spomenik te vrste do sada otkriven u Europi.

Preliminarna istraživanja utvrđenog naselja koja zauzima prostor od oko 7 hektara sjeverno od nekropole na lokalitetu Gradci ukazuju na mogućnost kontinuiranog trajanja sve do ranog ili srednjeg latena, što bi u slučaju da se potvrdi većim brojem nalaza znatno promijenilo kronološku i kulturološku sliku ovog dijela Panonije.

Veliko i prosperitetno naselje s dugim kontinuitetom života i bogati prilozima u grobovima elite koji sadrže ekskluzivne prestižne predmete iz udaljenih krajeva ukazuje na golemu važnost kneževskog središta u Kaptolu u komunikacijskoj mreži koja je tijekom starijega željeznog doba povezivala razvijena kulturna i proizvodna središta u Grčkoj i Italiji s bogatim sjedištima halštatskih kneževa u središnjoj Europi.

Kako je ovo središte na periferiji halštatskog svijeta, a opet na gotovo mitološkoj udaljenosti od razvijenih središta Sredozemlja, steklo takav status u svom vremenu i prostoru? Skupocjeni darovi koji su pristizali iz najvećih kulturnih središta svog doba posredno upućuju na moguću temeljnu moć. Kneževi koji su ovdje stolovali nosili su najsjevernije grčke kacige pronađene u Europi, ali i najistočnije alpske kacige. Njihove grobne komore ubrajaju se među nekolicinu takvih spomenika pronađe-

nih diljem Europe. Kaptol je eponimno nalazište za najjužniju halštatsku skupinu i kao takav integralni dio toga kulturnog kompleksa koji se tijekom starijeg željeznog doba rasprostirao cijelom središnjom Europom, od jugoistoka Francuske do Karpatske kotline. Međutim, moćni vladari ovoga kraja upravljali su zajednicom koja se nalazila na rubu tri geografska i civilizacijska kruga: alpskog svijeta, oko kojeg je stajala srednjoeuropska halštatska kultura, panonskog, preko kojeg su dolazili istočni pontsko-kavkaski utjecaji, i balkanskog, preko kojeg su dolazili utjecaji dalekog svijeta sredozemnih civilizacija. Oni su jedini imali uvid u materijalnu, tehnološku ali i duhovnu baštinu sva tri civilizacijska kruga, pa su se njihova moć i golemi utjecaj, između ostalog, zasnivali i na određenom monopolu na kulturološkom transferu između tih svjetova. Drugim riječima, oni su odlučivali što će iz jednog svijeta prijeći u drugi, kako na materijalnoj, tako i na duhovnoj razini, i na taj način aktivno oblikovali kulturu onih „središta“ na čijoj su „periferiji“ živjeli. Iz ovoga vidimo da su termini i koncepti središta i periferije postali više prostorne kategorije. Na kulturološkoj razini svakako treba govoriti o nekom drugom modelu, primjerice o dinamičnoj komunikacijskoj mreži u kojoj svako čvorište aktivno sudjeluje u oblikovanju i transformaciji kulturnog identiteta – u ovom slučaju onoga koji nazivamo europskom kulturom.

Umjesto zaključka

U vrijeme kada se mnogo govori o „odlasku u Europu“ mislim da je važno shvatiti da se zapravo Europa vraća k nama jer arheologija nam otkriva da je Požeška kotlina kroz nekoliko tisućljeća bila kulturno središte na europskoj razini. Katkad je ovaj prostor bio središte regionalne difuzije i zaštite stečevina europskoga kulturnog okruženja, ali u određenim trenucima djelovao je i kao ravnopravni i aktivni kreator onoga što danas nazivamo europskom kulturnom baštinom. Sve nam to pokazuje da takozvani periferni položaj u odnosu na nekakvo imaginarno europsko središte ne mora biti hendikep nego upravo obrnuto – može postati potencijal i temelj kreativnog razvoja. Naši su nam prethodnici sačuvali i ostavili jedan od najljepših i najbogatijih prostora u ovom dijelu Europe i odgovornost je jedino na nama da svoje prirodno, društveno i kulturološko okruženje iskoristimo na najbolji način i u tome budemo barem upola tako uspješni kako su to bili oni.

Popis literature:

- Andrić, Stanko (2009.), Početci književne kulture. U: *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije I*. Zagreb: Ministarstvo kulture i Galerija Klovićevi dvori, str. 477-488.
- Balen, Jacqueline – Potrebica, Hrvoje (1999.), Prapovijesni nalazi iz Požeške kotline u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Zlatna dolina*, 5, str. 7-62.
- Balen, Jacqueline – Potrebica, Hrvoje (2006.), Nalazište Radovanci u Požeškoj kotlini. U: Alenka Tomaž (ur.), *Od Sopota do Lengyela*, Koper: Založba Annales, str. 21-27.
- Biškupić, Božo (ur.) (2009.), Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije, katalog izložbe. Zagreb: Ministarstvo kulture i Galerija Klovićevi dvori.
- Božić, Dragan (1981.), Relativna kronologija mlajše železne dobi v jugoslovenskem Podonavju. *Arheološki vestnik*, XXXII, str. 315.-336.
- Damjanović, Stjepan (2009.), Glagoljski natpisi. U: *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije I*. Zagreb: Ministarstvo kulture i Galerija Klovićevi dvori, str. 489-490.
- Dimitrijević, Stojan (1979.), Lasinjska kultura. U: Alojz Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III*, Sarajevo: Svjetlost i Centar za balkanološka ispitivanja ANU-BiH, str. 137-181.
- Dizdar, Marko – Potrebica, Hrvoje (2005.), The Late La Tene culture in central Slavonia (Croatia). U: Halina Dobrzanska – Vincent Megaw – Paulina Poleska (ur.), *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th century BC - 1st century AD (Dedicated to Zenon Wozniak)*, Krakow: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, str. 57-66.
- Fusek, Gabriel (2007.), Okov korica knjige iz groba u Nitri-Šindolki. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 24, str. 437-442.
- Gabriel, Ingo (1991.), Mittelalterliche Buchschließen vom Weinberg in Hitzacker. U: W. Jürries (ur.), *Beiträge zur Archäologie und Geschichte Nordostniedersachsens, Berndt Wachter zum 70. Geburtstag*. Lüchow, str. 63-76.
- Katičić, Radoslav (2008.), Glagoljaški udio u dvojezičnoj hrvatskoj književnosti razdoblja romanike i gotike. *Slovo*, 56-57 (2006-2007), str. 219-228.
- Majnarić-Pandžić, Nives (1995.), Nekoliko napomena o uvođenju ranolatenskog stila u sjevernu Hrvatsku i Bosnu. *Arheološki radovi i rasprave*, 12, str. 31-53.
- Malez, Mirko – Kunkera, Josip – Miletić, Danica (1984.), Paleolitik i mezolitik okolice Ruševa u Požeškoj kotlini. *Požeški zbornik*, V, str. 69-94.
- Malez, Mirko – Poje, Marija – Rukavina, Darko (1977.), Naseljavanje Požeške kotline u paleolitiku. *Vjesnik Muzeja Požeške kotline*, 1, str. 15-39.

- Mavrović, Janja – Potrebica, Hrvoje (2011.), Alilovci. *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6/2009, (u tisku).
- Migotti, Branka (2009.), Kasna antika i rano kršćanstvo. U: *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije I*. Zagreb: Ministarstvo kulture i Galerija Klovićevi dvori, str. 128-135.
- Potrebica, Hrvoje – Balen, Jacqueline (2003.), Potočani, Mali grad - naselje kostolačke kulture. *Obavijesti HAD-a*, XXXV /1, str. 51-54.
- Potrebica, Hrvoje – Balen, Jacqueline (2008.), Zona Velika-Stražeman. *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007, str. 116-119.
- Potrebica, Hrvoje – Dizdar, Marko (2002.), Latenska kultura na prostoru Požeške kotline. *Opuscula Archaeologica*, 26, str. 111-132.
- Potrebica, Hrvoje – Ložnjak Dizdar, Daria (2004.), Metalni nalazi kasnog brončanog doba na prostoru Požeške kotline. *Opuscula Archaeologica*, 28, str. 19-40.
- Potrebica, Hrvoje (2002.), Istraživanje nekropole iz starijeg željeznog doba na lokalitetu Gradci kod sela Kaptol (sezona 2001). *Opuscula Archaeologica*, 26, str. 331-340.
- Potrebica, Hrvoje (2003.), Prostorne odrednice prapovijesnih naselja (Požeška kotlina). *Histria Antiqua*, 11, str. 159-181.
- Potrebica, Hrvoje (2006. a), Kaptol-Gradci (istraživanje 2005.). *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005, str. 61-65.
- Potrebica, Hrvoje (2006. b), The Princely Graves of Kaptol, Croatia. *Minerva*, 17/6, str. 23-25.
- Potrebica, Hrvoje (2006. c), Požeško-slavonska županija. U: Aleksandar Durman (ur.), *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 42-45.
- Potrebica, Hrvoje (2006. d), Kaptol. U: Aleksandar Durman (ur.), *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 146-147.
- Sokač-Štimac, Dubravka (1977.), Noviji arheološki nalazi u Požeškoj kotlini. U: I. Mažuran, (ur.), *Požega 1227.-1977. Požega*, str. 95-98.
- Sokač-Štimac, Dubravka (1984. a), Rezultati arheoloških istraživanja na 'Treštanovačkoj gradini' kod Tekića. *Požeški zbornik*, 5, str. 113-135.
- Sokač-Štimac, Dubravka (1984. b), Prilog arheološkoj topografiji Požeške kotline u svjetlu iskopavanja 1980. godine. U: *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji*. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 9, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, str. 129-142.
- Sokač-Štimac, Dubravka (1984. c), Arheološka iskapanja u Požeškoj kotlini. U: D. Čalić i Đ. Berber (ur.), *Četvrti znanstveni sabor Slavonije i Baranje, zbornik radova. Svezak 1*. Osijek: JAZU, Zavod za znanstveni rad Osijek, str. 116-137.

- Sokač-Štimac, Dubravka (1997.), Arheološka istraživanja na Rudini. U: Rudina, benediktinska opatija sv. Mihovila. Požega: Bolta d.o.o. i Gradski muzej Požega.
- Sokač-Štimac, Dubravka (2005.), *Tekić – rimsko groblje i naselje. Katalog izložbe*. Požega: Gradski muzej Požega.
- Težak-Gregl, Tihana (2001.), Retz-Gajary kultura. U: S. Dimitrijević – T. Težak-Gregl – N. Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*. Zagreb: Naprijed, str. 119-121.
- Vinski-Gasparini, Ksenija – Ercegović, Slavenka (1958.), Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu. *Vijestnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, serija 3, 1, str.129-161.

Popis ilustracija:

- 01 - Prikaz ribe na pokrovnoj ploči groba – Rudina
- 02 - Kaptol Sv. Petra u Kaptolu
- 03 - Ostaci crkve i samostanskog kompleksa – Rudina
- 04 – Natpis + BRAT IAN + - Rudina
- 05 - Rudinska glava 1
- 06 - Rudinska glava 2
- 07 - Izbor staklenih nalaza iz nekropole kod Tekića
- 08 - Izbor nalaza iz kneževskoga groba – tumul X – Kaptol-Čemernica
- 09 - Lonac s bikovskim glavama – tumul 10 – Kaptol-Gradci
- 10 - Brončani mač iz dvojnoga kneževskog groba – tumul 6 – Kaptol-Gradci
- 11 - Grobna komora s dromosom – tumul III – Kaptol-Čemernica

The Požega Valley – European Cultural Centre (Archaeological Perspective)

Summary

In discussions tackling social and humanistic topics, the idea of European culture is often described as a compact and static body consisting of clearly defined elements and radially spreading from an imagined centre towards periphery. This paper is based on the thesis that European culture is a dynamic net, the hubs of which uninterruptedly communicate. Examples from three basic archaeological periods show that due to a whole set of external but also culturological factors, the Požega Valley has, since the earliest times, been an important centre in the context of creating and promoting European cultural heritage. In the Middle Ages, the monastery in Rudina played a major role as a culturological centre, whose invisible importance merely reflected the monumentality of architecture and plastic. Rare material proofs thereof are metal book covers, historical sources, arts and epigraphy related to visual communication between ideology and identity. The concept of cultural affiliation to the Roman Empire depended to the most extent on how deeply culture had entered the space or rather the fibre of local communities. Nevertheless, what often tends to be forgotten is the fact that in one of the greatest empires of the known world and the atmosphere of the first globalist comprehension of culture, 95 % of population lived in rural environments well presented by the finds from Tekić. The material found in princely graves near Kaptol was of so much importance that an entire Early-Iron-Age culture in this part of Europe was named after this location. The mighty rulers of this part of the world managed a community that was located on the tri-border of: the Alps, dominated by the Central-European Hallstatt culture; the Pannonia, which accepted the eastern Caucasus influences; and the Balkans, which accepted the influences of the faraway Mediterranean civilisations. Their power and immense influence were, inter alia, based on a certain kind of monopoly on the culturological transfer among these three worlds.

Doc. dr. sc. Hrvoje Potrebića
Filozofski fakultet (Odsjek za arheologiju)
Sveučilišta u Zagrebu
I. Lučića 3, 10000 Zagreb